

IUS MATRIMONIALE

Ze studiów nad kościelnym prawem małżeńskim

(pod redakcją ks. Wojciecha Góralskiego)

TOM V

LUBLIN 1994

Nihil obstat
Ks. dr Sławomir Nasiorowski

Imprimatur
Ks. Ireneusz Kaczorek
Wikariusz Generalny

Płock, 13.01.1994 r.
Nr 63/94

Redaktor techniczny
mgr Wiesław Kowalski

MODEL RODZINY CHRZEŚCIJAŃSKIEJ W USTAWODAWSTWIE KARD. KAROLA BOROMEUSZA

W swojej bogatej działalności reformatorskiej kard. Karola Boromeusza, rozwiniętej zarówno w diecezji, jak i w prowincji kościelnej mediolańskiej /obejmującej 16 diecezji północnej Italii/ niemalże nieobecna była problematyka małżeńska¹. Mając na względzie postanowienia soboru trydenckiego zawarte w dekrecie "Tametsi" z 11 XI 1563 r., kard. Boromeusz pragnął jak najskuteczniej wdrożyć w życie diecezji i metropolii to wszystko, co ów dekret sankcjonował, głównie w zakresie kanonicznego dochodzenia przedślubnego, zapowiedzi oraz formy zawarcia małżeństwa. Można powiedzieć, że normy obejmujące wymienione dziedziny dotyczyły małżeństwa zawieranego, a więc "in fieri". Ustawodawca mediolański nie poprzestał jednak na tym aspekcie związku małżeńskiego, dotykając w wielu aktach ustawodawczych - zasługuje to na szczególne zwrócenie uwagi - także aspektu małżeństwa jako związku już zawartego, a więc małżeństwa "in facto esse". Wyszedł tym samym wybitny rzecznik odnowy Kościoła poza ścisłe ramy ustawodawstwa soborowego, co stawia go w rzędzie ustawodawców dobrze rozumiejących rolę i zadania małżeństwa jako umowy rzutującej na całokształt życia rodzinnego. Szereg norm prawnych wydanych zarówno na synodach mediolańskich, jak i poza nimi - mających na względzie dobro powstającej przez zawarcie małżeństwa wspólnoty rodzinnej, stanowi cenne uzupełnienie i zarazem dopełnienie "karolińskiego" prawa małżeńskiego.

Wśród aktów ustawodawczych pochodzących od kard. Boromeusza, w których zawarte są normy prawne dotyczące rodziny, na pierwszym miejscu należy postawić uchwały synodów. Gdy chodzi o synody diecezjalne, to spośród jedenastu, jakie odbył kard. Boromeusz, interesującą nas problematyką zajął się synod czwarty z 1574 r.² Co się tyczy sześciu synodów prowincjonalnych wymienionego metropolity mediolańskiego, sprawy odnoszące się do rodziny zostały uwzględnione w statutach synodu trzeciego /1573 r./³, czwartego /1576 r./⁴, piątego /1579 r./⁵ i szóstego /1582 r./⁶. Z aktów prawnych pozasynodalnych tematykę rodzinną można zauważyć w instrukcji zatytułowanej "De sacramento matrimonii rubricae, seu instructiones", nie zaopatrzonej w datę,⁷ jak również w traktacie "S Caroli Borromaei Tractatus 1. De Ordine. 2. De Extrema Unctione. 3. et de Matrimonio sub ratione praxis spiritualis italice conscriptus", nie posiadającym daty⁸.

Podczas gdy jedne spośród norm prawnych obejmują swoimi dyspozycjami sprawę troski duszpasterskiej o rodzinę, inne zostały skierowane bezpośrednio ku samym małżonkom.

1. Troska duszpasterska o rodzinę

Mając na względzie dobro duchowe rodziny wymagającej niezbędnych form pomocy duszpasterskiej, kard. Boromeusz zwrócił baczną uwagę na troskę duszpasterzy o poziom życia religijno-moralnego małżonków i ich dzieci. Polecił więc w pierwszym rzędzie proboszczom, kaznodziejom i spowiednikom częste przypominanie wiernym o obowiązkach stanu małżeńskiego. Wymienieni duszpasterze obowiązani byli jak najczęściej pouczać lud o oddawaniu przez małżonków należytej czci Bogu, poprawnym życiu chrześcijańskim, nienagannym odnoszeniu się do siebie, wzajemnych obowiązkach męża i żony, przykładnym wychowaniu dzieci⁹.

Do obowiązków proboszcza zaliczył prawodawca specjalny rodzaj katechezy przewidzianej dla małżonków. Jej celem miało być wdrożenie tych, którzy zawarli małżeństwo, do owocnego korzystania z łask tego sakramentu. Treścią katechezy należało objąć dwa podstawowe zagadnienia: jak żyć w małżeństwie w nim umierać¹⁰. Znamienne jest polecenie zawarte w dokumencie "De sacramento matrimonii rubricae seu instructiones", aby w katechezie nawiązać do treści modlitw objętych obrzędem błogosławienia związku małżeńskiego¹¹. Na uwagę zasługuje także sugestia, by przedmiotem nauk proboszcza objęte były i inne zagadnienia, podyktowane konkretnymi potrzebami katechizowanych¹². Wypada dodać, iż prowadzenie katechezy małżonków proboszcz mógł powierzyć innemu kapłanowi¹³.

Doniósł przejaw troski duszpasterskiej proboszcza o rodzinę upatrywał arcybiskup mediolański w okresowej katechezie dla ojców rodzin. Podczas gdy czwarty synod diecezjalny /1574 r./ zobowiązał proboszczów do odbywania spotkań z ojcami rodzin zamieszkałych w parafii przynajmniej na początku Wielkiego Postu¹⁴, to w statutach czwartego synodu prowincjonalnego /1576 r./ pojawił się przepis nakazujący tę katechezę przynajmniej dwa razy w roku: w Adwencie i w Wielkim Poście. Sugerował przy tym prawodawca, by spotkania, o których mowa były urządzone jeszcze częściej¹⁵. Ich miejscem miał być kościół parafialny, dokąd obowiązani byli przybywać wszyscy ojcowie rodzin w wyznaczonym uprzednio przez proboszcza terminie¹⁶. Katecheza powinna zmierzać, zaznaczono w statutach czwartego synodu prowincjonalnego, do wdrażania rodzin parafii do wiernego zachowania przykazań Bożych i chętnego spełniania praktyk pobożności chrześcijańskiej. Przedmiotem nauczania należało objąć w pierwszym rzędzie obowiązki ojców rodzin wskazane przez prawodawcę w statutach trzeciego synodu prowincjonalnego, a także inne kwestie, które zdaniem proboszcza mogłyby się przyczynić do podniesienia poziomu życia chrześcijańskiego w rodzinach¹⁷.

Oprócz prowadzenia formalnej katechezy, na proboszczu ciążył obowiązek pouczania ojców rodzin o ich zadaniach - przy okazji różnych spotkań. Również do kaznodziejów i spowiedników zostało zaadresowane polecenie częstego uświadamiania ojców rodzin ich codziennych obowiązków.

Szósty synod prowincjonalny zwrócił uwagę na potrzebę otoczenia szczególną troską duszpasterską rodzin prowadzących karczmy i gościńce. Właściciele tego rodzaju domów zajezdnych, jak również zatrudnione tam osoby należało często upominać, by korzystający z ich gościnności podróżni przestrzegali zasad moralności chrześcijańskiej. W sposób szczególny proboszcz miał czuwać nad tym, aby rodzina karczmarza wraz z zatrudnioną w karczmie służbą dawała przykład pobożności, czystości i skromności. Właściciela karczmy proboszcz obowiązany był pouczać, by nie zatrudniał w niej osób nieodpowiednich, jak również by nie udzielał gościny osobom żyjącym w konkubinacie, uprawiającym

nierząd, oszustom, bluźniercom i wędrownym artystom. Pouczenie miało również zawierać zachętę zmierzającą do tego, by prowadzący karczmę czy gościniec przypominał gościom o modlitwie wieczornej, dbał o przestrzeganie przez nich obowiązujących postów, zawiesił w przedsionku karczmy oraz w pokojach gości święte obrazy, usuwał zaś wszelkie wizerunki nie licujące z godnością chrześcijanina. W przypadku stwierdzonego naruszenia tych zasad przez kogoś z gości, karczmarz obowiązany był powiadomić proboszcza, ten zaś miał wówczas przeprowadzić z obwinionym odpowiednią rozmowę¹⁸.

Troska o rodzinę miała następnie objąć zdecydowane działania duszpasterskie zmierzające do piętnowania zjawisk stanowiących zagrożenie dla życia rodzinnego. I tak, statuty szóstego synodu prowincjonalnego poleciły biskupom i proboszczom wypowiedzenie ostrej walki konkubinatowi¹⁹, do czego zresztą zobowiązywał sobór trydencki²⁰. Synod prowincjonalny piąty polecił proboszczom nieublagane eliminowanie z życia parafii nierządu oraz używania nieodpowiednich strojów²¹.

2. Życie małżonków

Ustawodawstwo kard. Boromeusza zwracało baczną uwagę na sposób i styl życia rodziny chrześcijańskiej ukazując tutaj program życia rodzinnego zarówno na płaszczyźnie wzajemnych odniesień samych małżonków, jak i wychowanie potomstwa.

Wizja wzajemnych relacji stron żyjących w małżeństwie została nakreślona w programie zatytułowanym: "jak żyć w małżeństwie i jak w nim umrzeć" a zawartym w dokumencie "De sacramento matrimonii rubricae, seu instructiones"²². Gdy chodzi o codzienne życie małżonków, prawodawca podkreśla najpierw potrzebę dobrej znajomości u małżonków ich wzajemnych obowiązków. Poleca następnie małżonkom cierpliwe znoszenie wszelkich niewygód życia małżeńskiego oraz zachowanie wierności małżeńskiej przez całe życie. Wzajemna miłość męża i żony, starannie pielęgnowana, powinna uchronić małżonków, nadmienia się w dokumencie, od ulegania miłości ku innym osobom oraz od wiarołomstwa. Mąż i żona powinni być czysti i wolni od niewłaściwych pożądań, a w korzystaniu z praw małżeńskich mają kierować się zasadami moralnymi. Obowiązuje ich także wzajemne świadczenie sobie powinności małżeńskiej, w myśl wskazań św. Pawła²³. W niedziele i większe uroczystości roku kościelnego, w dni obowiązujących postów oraz w dni poprzedzające przystąpienie przez małżonków do komunii św. wskazane jest powstrzymanie się od korzystania z praw małżeńskich.

Prawodawca polecił następnie małżonkom kierowanie się w sprawach rodzinnych uczciwością i sumiannością. Przestrzegał przed chęcią bogacenia się kosztem obrazy Boga i krzywdy bliźniego. Nawoływał też do szybkiego pojednania się stron w przypadkach konfliktów. W momentach trudnych dla małżonków zalecał zachowanie cierpliwości oraz praktykę częstej spowiedzi i komunii św.²⁴

Dużą wagę przywiązywał kard. Boromeusz do wspólnej modlitwy w rodzinie. Pragnąc bardziej skutecznie zachęcić do jej praktykowania, polecił w statutach trzeciego synodu prowincjonalnego, aby biskupi zobowiązali proboszczów swoich diecezji do odczytywania wiernym - trzy razy w roku: w pierwszą niedzielę Adwentu, w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu i w Zesłanie Ducha Świętego - pisma papieża Grzegorza XIII o odpustach udzielonych wiernym

provincji kościelnej mediolańskiej za praktykę wspólnej modlitwy w rodzinach. Ponadto każdy biskup miał ustalić w swojej diecezji stałą godzinę, w której należało bić w dzwony parafialne celem wzywania wiernych do wspólnej modlitwy w rodzinach²⁵.

Arcybiskup - metropolita poleca następnie wszystkim małżonkom wzajemne niesienie sobie pomocy, zarówno duchowej, jak i doczesnej w ciężkiej chorobie. Małżonek chory winien znaleźć u współmałżonka, nadmienić prawodawca, pełne zrozumienie, wsparcie i pociechę płynącą z udzielenia zbawiennych rad. Ciężko choremu małżonkowi należy zapewnić przyjęcie w porę sakramentów św. : pokuty, Eucharystii i ostatniego namaszczenia²⁶.

Sprawy związane z wydaniem na świat i wychowaniem potomstwa kard. Boromeusz dostrzega jak doniosłe dla małżonków już w okresie prenatalnym. Zaleca więc częstą modlitwę rodziców w intencji dziecka, gdy jego matka znajduje się jeszcze w stanie odmiennym. W stosunku zaś do dzieci już zrodzonych nakazuje uwzględnianie w wychowaniu rodzicielskim tego wszystkiego, co kształtuje bojaźń Bożą, dyscyplinę chrześcijańską oraz żarliwą miłość ku Bogu. Zobowiązuje rodziców, aby przekazali swoim dzieciom zasady życia chrześcijańskiego. Wzywa ich także do prowadzenia ze sobą dzieci do świątyni parafialnej i do wdrażania ich do udziału w świętych obrzędach. Wskazuje ponadto na potrzebę wychowania potomstwa w duchu właściwego korzystania z wolności, często bowiem, zaznacza, zarówno w domu, jak i w szkole dzieci posiadają zbyt dużo swobody, która prowadzi do zbyt dużej zuchwałości. W związku z tą ostatnio uwagą prawodawca mediolański polecał biskupom, aby wyznaczyli w swoich diecezjach odpowiednich kapłanów oraz innych gorliwych mężów, którzy by wizytowali szkoły zwracając baczną uwagę na stan wychowania religijno-moralnego uczniów. Wizytatorzy mieli odbywać rozmowy zarówno z uczniami, jak i z ich rodzicami i nauczycielami. Im także zlecono troskę o zapobieganie często spotykanej beczynności dzieci - poprzez gromadzenie ich w jakims pobożnym instytucie danej miejscowości²⁷.

3. Zadania ojców rodzin

Wspomniano już, że troska duszpasterska o rodzinę skłoniła arcybiskupa mediolańskiego do wydania specjalnych norm polecających proboszczom przeprowadzenie katechezy parafialnej dla ojców. Właśnie w postawie religijno-moralnej ojców dostrzegał kard. Boromeusz doniosły czynnik odrodzenia religijnego rodzin.

Zadania ojców rodzin zostały bliżej określone w statutach trzeciego synodu prowincjonalnego. Przypomniano tam najpierw stojącym na czele rodzin chrześcijańskich szczególną odpowiedzialność przed Bogiem zarówno za religijne wychowanie dzieci, jak i za dyscyplinę panującą wśród wszystkich domowników. Przykład i zachęty kierowane przez ojca rodziny do wszystkich jej członków, jego troska o dobro rodziny oraz zdecydowana postawa wobec wszelkich przejawów dostrzeżonego zła - to podstawowe formy ojcowskiego oddziaływania²⁸.

Za doniosłą powinność ojca rodziny statuty uznały troskę o to, by wszyscy domownicy, zwłaszcza dzieci i służba, znali dobrze podstawowe prawdy wiary. Zobowiązano więc stojących na czele rodzin do posyłania dzieci do szkół, w których znajomość tę mogłyby osiąść. Polecono również dopilnować, aby dzieci i służba mogli uczyć się w domu, posiadając odpowiednie ku temu pomoce. Ojciec

każdej rodziny obowiązany był w związku z tym sprowadzać do domu niezbędne książki - aprobowane przez spowiednika - traktujące o modlitwie i innych ćwiczeniach duchowych lub o życiu świętych. Poza dziećmi i służbą, nadmieniał prawodawca, tego rodzaju lekturze powinni oddawać się co pewien czas także pozostali domownicy. Ojców zobowiązano przy tym, by wśród książek używanych w domu nie znajdowały się pozycje, które mogłyby przynieść szkodę duchową komuś z domowników, zwłaszcza dzieciom. Bezwzględnie należało wyeliminować z biblioteczki rodzinnej książki o treści uwłaczającej wierze lub dobrym obyczajom ²⁹.

Także ojca rodziny czyniły statuty synodalne odpowiedzialnym za praktykowanie przez domowników codziennej wspólnej modlitwy. Na głos dzwonu parafialnego wszyscy członkowie rodziny mieli zbierać się w tym celu w miejscu określonym przez jej głowę. Do praktyki tej - wspomniano już o tym wyżej - prawodawca przywiązywał dużą wagę. Niemalże znaczenie w życiu rodzinnym przypisywał także innym praktykom religijnym: częstej spowiedzi i komunii św., regularnemu udziałowi we mszy św. niedzielnej i świątecznej. Ojciec rodziny obowiązany był dopilnować, by domownicy i służba praktyki te wiernie spełniali. Jego obowiązkiem było także zachęcenie pozostających pod jego władzą ojcowską do codziennego udziału w jutrzni w okresie Wielkiego Postu oraz w pozostałe dni obowiązujących postów. Ponadto na stojącym na czele rodziny spoczywała odpowiedzialność za udział poszczególnych domowników w kazaniach świątecznych, nabożeństwach suplikacyjnych, procesjach, nabożeństwach jubileuszowych itp. On też obowiązany był egzekwować w rodzinie zakaz wykonywania prac służebnych w niedziele i święta, jak również zachowanie przez wszystkich domowników i służbę obowiązujących postów ³⁰. Co się tyczy dni świątecznych, prawodawca apelował do zatrudniających służbę, by nie obciążali jej zajęciami, umożliwiając branie udziału we mszy św. Przypadki utrudniania przez panów czy ojców rodzin brania udziału przez służbę czy dzieci w obowiązkowych praktykach religijnych, piąty synod prowincjonalny opatrzył sankcjami karnymi arbitralnymi, które obowiązany był wymierzyć biskup ³¹.

Do obowiązków ojca rodziny zaliczono zachęcanie jej członków do wykonywania dzieł pobożności i miłości chrześcijańskiej, co miała umożliwiać w pełniejszej mierze przynależność do określonego stowarzyszenia czy bractwa. Stąd też prawodawca polecił konsekwentnie stojącym na czele rodzin troszczyć się o to, by każdy z domowników i służby należał właśnie do odpowiedniej wspólnoty ³².

Celem skłonienia stojących na czele rodzin do pełnej odpowiedzialności za życie i obyczaje domowników, arcybiskup-metropolita przewidział formy kontroli poszczególnych członków rodziny i służby, polecając ojcom udzielenie ostrych napomnień w przypadkach stwierdzonych wykroczeń. Do ojca rodziny miało także należeć niesienie - w sposób pozytywny - pomocy duchowej tym członkom wspólnoty rodzinnej, którzy tego wymagali ³³.

Wreszcie zwrócono uwagę na właściwe zarządzenie przez głowę rodziny jej potrzebom materialnym. Miało temu służyć m.in. należyte sporządzenie przez ojca rodziny testamentu ³⁴.

Zakończenie

Sprawy odnoszące się do rodziny, zawarte w odnośnych aktach ustawodawczych kard. Boromeusza, stanowią cenny element uzupełniający czy dopełniający ustawodawstwo arcybiskupa mediolańskiego w przedmiocie małżeństwa. Sam zresztą prawodawca traktował normy dotyczące życia rodzinnego jako integralną część ustawodawstwa małżeńskiego, zamieszczając je z reguły w jednostkach redakcyjnych zatytułowanych "Quae ad matrimonium pertinent". Usankcjonowane na synodach i poza nimi normy w zakresie troski duszpasterskiej o rodzinę, życia małżonków czy zadań ojców rodzin wskazują dobitnie na szeroką optykę ich autora w patrzeniu na instytucję małżeństwa i rodziny. Ujawniające się w owych normach idee wybitnego rzecznika odnowy życia religijnego śmiało można nazwać na wskroś patorialnymi³⁵. Norma prawna nosi tutaj na sobie znamię duszpasterskie, co sprawia, że ustawodawstwo staje się bliższe życiu, a tym samym bardziej wymowne w odbiorze.

Analizując prawo rodzinne ustawodawcy madiolańskiego, tak trafnie chyba skierowane ku istotnym momentom życia w rodzinie, nie sposób oprzeć się refleksji skłaniającej do przyznania wielu dyspozycjom waloru ponadczasowości. Nic też dziwnego, iż w liście papieża Pawła VI skierowanym w dniu 20 VIII 1965 r. do kard. Jana Colombo, arcybiskupa Mediolanu, znalazły się słowa: "Święty Karol ciągle pozostaje żywy: wciąż mówi do nas, wciąż nas uczy. Nie jest daleko od nas. Stał się dla nas - pod wieloma względami - prekursorem stylu oddziaływania religijnego, moralnego a nade wszystko duszpasterskiego, który przetrwał aż dotąd"³⁶.

IL PROBLEMA DI FAMIGLIA NELLA LEGISLAZIONE DEL CARD. CARLO BORROMEO

Sommario

Nella abbondante legislazione del card. Carlo Borromeo, arcivescovo metropolitano di Milano /1565-1584/, si può trovare le norme riguardanti il problema del matrimonio, con le quali il legislatore ha voluto tradurre in atto le rispettive disposizioni del decreto tridentino "Tametsi". Accanto alle norme abbracciando il matrimonio "in fieri" l'arcivescovo di Milano ha stabilito, sia attraverso dei sinodi, sia in via extra - sinodale, le norme riguardanti il matrimonio "in facto esse" cioè la famiglia.

L'autore presenta e commenta i frammenti della legislazione milanese consacrati alla cura pastorale per la famiglia, alla vita dei coniugi e ai compiti di padri delle famiglie. L'analisi del complesso di queste norme che costituiscono una parte supplementare riguardo al diritto matrimoniale del Borromeo dimostra che s. Carlo, come ha detto Paolo VI, è stato un precursore d'un costume religioso e morale, pastorale specialmente, che ancora sopravvive.

Przypisy

1 Zob. W.Góralski. Małżeństwo w ustawodawstwie kard. Karola Borromeusza /w druku/.

2 Decreta edita in synodo dioecesana quarta Mediolanensi. Zob. Acta Ecclesiae Mediolanensis /ed. A. Ratti/ /odtąd: AEM/. T. 2. Mediolani MDCCCXC kol. 879.

3 Decreta condita in concilio provinciali Mediolanensi tertio. Zob. tamże kol. 272-274.

4 Constitutiones et decreta condita in concilio provinciali Mediolanensi quarto. Zob. tamże 476-477.

5 Constitutiones et decreta condita in provinciali synodo Mediolanensi quinta. Zob. tamże kol. 704-705.

6 Constitutiones et decreta provincialis synodi Mediolanensis sextae. Zob. tamże kol. 768-770.

7 De sacramento matrimonii rubricae, seu instructiones. Zob. tamże kol. 1391-1392.

8 S.Caroli Borromaei Tractatus 1.De Ordine. 2.De Extrema Unctione. 3.et de Matrimonio sub ratione praxis spiritualis italice conscriptus; Interesujący nas fragment tego traktatu został wydany w 1938 r. Zob. C.A.Vianello. Un trattato di San Carlo sul matrimonio. "Echi di San Carlo Borromeo" 16:1938 z. 14-15 s. 552-556; Cały traktat wydał w 1984 r. C.Marcora: San Carlo Borromeo. Trattato sui sacramenti dell'Ordine, del Matrimonio e dell'Unzione degli Infermi. Milano 1984.

9 Decreta condita in concilio provinciali Mediolanensi tertio, jw. kol. 273; De sacramento matrimonii rubricae, jw. kol. 1391.

10 "Quomodo in matrimonio sit versandum et moriendum". Takiego sformułowania użyto w dokumencie: De sacramento to matrimonii rubricae, jw. kol. 1391.

11 Tamże kol. 1392.

12 Tamże.

13 Tamże.

14 Decreta edita in synodo dioeciesana quarta Mediolanensi, jw. kol. 879.

15 Constitutiones et decreta condita in concilio provinciali quarto, jw. kol. 476.

16 Tamże.

17 Tamże kol. 476-477; Decreta edita in synodo dioeciesana quarta Mediolanensi, jw. kol. 879; Zob. D.Tettamanzi. Linee di una pastorale del matrimonio e della famiglia nel pensiero e nell'azione di San Carlo Borromeo. "La scuola cattolica" 112: 1984 nr 5-6 s. 627-628.

18 Constitutiones et decreta provincialis synodi Mediolanensis sextae, jw. kol. 769-770.

19 Tamże kol. 768.

20 Zob. Conc. Trid. sess. XXIV c. 8 de ref. matrim.

21 Constitutiones et decreta condita in provinciali synodo Mediolanensi quinta, jw. kol. 703-704.

22 "Quomodo in matrimonio sit versandum et moriendum". Zob. De sacramento matrimonii rubricae, jw. kol. 1391-1392.

23 Por. I Kor 7, 4.

24 De sacramento matrimonii rubricae, jw. kol. 1391; C.Marcora. San Carlo Borromeo. Trattato sui sacramenti, jw. s. 38.

25 Decreta condita in concilio provinciali Mediolanensi tertio, jw. kol. 274.

26 De sacramento matrimonii rubricae, jw. kol. 1392.

27 Tamże; Constitutiones et decreta condita in provinciali synodo Mediolanensi quinta, jw. kol. 705.

28 Decreta condita in concilio provinciali Mediolanensi tertio, jw. kol. 272.

29 Tamże kol. 272-273.

30 Tamże kol. 272; Zob. także Constitutiones et decreta condita in provinciali synodo Mediolanensi quinta, jw. kol. 704-705.

31 Constitutiones et decreta condita provinciali synodo Mediolanensi quinta, jw. kol. 705.

32 Decreta condita in concilio provinciali Mediolanensi tertio, jw. kol. 272.

33 Tamże.

34 De sacramento matrimonii rubricae, jw. kol. 1392.

35 Zob.R.Mols. Saint Charles Borromee, pionnier de la pastorale moderne. "Nouvelle revue theologique" 89: 1957 nr 6 s. 715-721.

36 Lettera di Paolo VI al Card. Giovanni Colombo, arcivescovo di Milano.
"La scuola cattolica" 93: 1965 nr 5-6 s. 511.